

ROMANLAR MATNIDA QO'LLANGAN METAFORANING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Ruziyeva Nigora Sapar qizi

Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti.

nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340662>

Annotatsiya. Tilshunoslikda nasriy matnlar tahlili orqali lisoniy birliklarning grammatik, stilistik, lingvopoetik, psixolingvistik, kognitiv-pragmatik tadqiq etilishi nihoyatda muhim ahamiyatga ega, biroq til birliklari, jumladan, metaforalar pragmatik tahlil qilinsa, lisoniy vositalarning ijtimoiy holati, ahamiyati, lisoniy qiymati yanada aniqlashadi.

Kalit so'zlar: pragmatik tahlil, lisoniy vosita, kognitiv yondashuv, epik asar, peysaj, metafora, semantik kesishuv.

LEXICAL FEATURES OF THE METAPHOR USED IN THE TEXT OF THE NOVELS

Abstract. In linguistics, the grammatical, stylistic, linguopoetic, psycholinguistic, and cognitive-pragmatic study of linguistic units through the analysis of prose texts is ultimately of great importance, but if linguistic units, including metaphors, are pragmatically analyzed, the social status, significance, and linguistic value of linguistic means are further clarified.

Keywords: pragmatic analysis, linguistic means, cognitive approach, epic work, landscape, metaphor, semantic intersection.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОР, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ТЕКСТАХ РОМАНОВ

Аннотация. В лингвистике грамматическое, стилистическое, лингвопоэтическое, психолингвистическое и когнитивно-прагматическое изучение языковых единиц посредством анализа прозаических текстов имеет, в конечном счёте, большое значение.

Однако прагматический анализ языковых единиц, в том числе метафор, позволяет ещё более прояснить социальный статус, значимость и языковую ценность языковых средств.

Ключевые слова: прагматический анализ, языковые средства, когнитивный подход, эпическое произведение, ландшафт, метафора, семантическое пересечение.

Badiiy nutqda antropomorfik metaforaning kognitiv tabiati haqida fikr yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki J.Lakoff va M.Jonsonni o'rganish uchun kognitiv yondashuv vakillari atrofda haqiqatni metaforik idrok etishda inson moyilligiga ishora qiladi.

Epik asarlarda metaforalarning ifoda xususiyatlari o'ziga xos bo'lib, bunga ishonch hosil qilish uchun, masalan, yozuvchi I.Sulton romanlari matnini lisoniy tahlil qilib ko'rish mumkin:

Jaziraning top-toza moviy osmonida bir parcha oq bulut **suzmoqda edi**. Bu bulut bundan yetti hafta burun Qizil dengizning chuchuk suvli oqimlari ustida paydo bo'lgan, tinimsiz esuvchi baefi muhit yellari uni Arabiston cho'llariga qadar **qanotlarida avaylab** olib kelishib, cho'l shamollariga **topshirgan edilar**. Sahroning kuryuq shamoli hozir uni **ehtiyotlik bilan** surib bormoqda edi. (I.Sulton, "Boqiy darbadar").

Yuqoridagi matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlar o'z ma'nolaridan tashqari boshqa konnotativ ma'no ifodalamoqda. Har bir harakatida uning o'zligi namoyon bo'ladi.

Bu oʻzlik – birgalikda, uning zaminida boʻy koʻrsatib turgan mental va boshqa insoniy sifatlar, soddalik va gʻoʻrlik xususiyatlari yaxlitligi sifatida yuzaga chiqadi. Uning nutqidagi har bir ifodada bu sifatlar zohir boʻladi.

Shuningdek yozuvchining “Genetik” romani matnida ham metaforalar yangi maʼno qirralarini namoyon etgan:

Qishloq. Yoz. Jazirama.

Qoq tush mahali baqaterak ostidan zaif bir “puf” yelib oʻtadi.

*U – shu makonning mitti epkini. Terak barglarini bir **chayqatadi-yu**, ariq boʻyiga **oʻzini tashlaydi**. Yana birini suv shabadasi deydilar. Qayragʻochdan uzoqqa ketolmay, kambar barglar orasida aylanib esadiganiam bor. Quvvati kuchliroq boʻlgani sababli sal beriroqqa kelib, issiqda qimir etmay turgan joʻxorilarning uzun, sariq hoshiyali yaproqlarini **chayqatib oʻynaydi**.*

*Baʼzilari yoʻllarda **shoʻxlik qilishadi**. Qumoq yoʻldan ketavering-chi. Yoʻl oʻrtasida yo chetida mitti girdob yasab, tuproq toʻzgʻitib pirillayotgan quyunchani koʻrib qolasiz. Birozdan keyin oʻz-oʻzidan tinib, mayda xas-choʻplarni sochib yuboradi. Yana bir turli shabada tongu shomda bedazorlar tomondan esadi. Saharlab oʻsha yoqqa ketib, oqshom **iziga qaytsa kerak**.*

Bedazorga yetgunicha tomorqalar uzra yeladi. Qoʻshning koʻzi koʻr laychasi uni sezib, huradi.

– Itga oʻxshamay oʻl, muncha hurasan? – deydi ona unga.

Olislardan keladigan qudratli shamol esa tevarakni kulrangga oʻzgartirib yuboradi.

*Balki chang koʻtargani uchun samo kul tusiga kirar? Avvaliga koʻklarda yeladi, keyin pastga tushganida benihoya koʻp tovushlar hosil qiladi. Devor boshidagi guvalaklar boʻgʻiq guvillaydi. Boʻgʻotlardan ham shunaqa sas chiqadi. Darvoza yoriqlaridan kirib **hushtak chaladi**. Hovlida valishga ilib qoʻyilgan tolsavat choʻplari shirillaydi. Ona dorga osgan kirlarini uyga olib kirib ketgan. Tarang tortilgan chilvir dirillagan sas chiqara boshlaydi.*

Mazkur matnda ham ajratib koʻrsatilgan soʻz va iboralar denotativ emas, aksincha konnotativ maʼno ottenkalarini ifodalamoqda. Jumladan, shamol va yellarga nisbatan qoʻllangan **chayqatadi, oʻzini tashlaydi, chayqatib oʻynaydi, shoʻxlik qilishadi, iziga qaytadi, hushtak chaladi** kabi soʻz va iboralar oʻxshatish maʼnosida koʻchma maʼnolar kasb etganini anglash qiyin emas.

Yoki yozuvchining ayrim peyzajlarida metaforaning boshqa mualliflarda uchramaydigan ifodalari namoyon boʻladi:

*Sap-sariq quyosh samoga koʻtarilganida, osmon bagʻridagi bir nechta bulut yer betida asta siljuvchi soylarni va har yer-har yerda osmondan yergacha ingan yorqin nur dastalarini hosil qiladi. Nurlar dov-daraxt va buta shoxlariga zar **libosini kiydirsa**, bulut koʻlankalari ularni birpasda kulrangga **boʻyaydi**. Oftob koʻtarilgani sayin butalar, kichik qirlar, ogʻochlarning uzun soylari qisqarib, oʻziga oʻxshamay qoladi, kichraya-kichraya, egalari poyida yotgan **xufya askarlarga aylanishadi**. U askarlar yer betida har yer-har yerda, xuddi dala-tuz tinchini qoʻriqlagan kabi, har doʻng, har tepa, har buta ostida turishadi, birining miltigʻi, birining kamoni, yana birining qalqoni koʻlanka boʻlib koʻzga tashlanadi.*

Bu oʻrinda ham **libos kiydirmoq, boʻyamoq, xufya askarga aylanmoq** kabilar insonga xos boʻlgani holda quyosh nurlari va soylarga nisbat berilmoqda.

Zotan, qadimgi yunon ritorikasida metafora til va nutqning obyektiv xususiyati bo‘lib, metafora hodisasining o‘zi inson tomonidan dunyoni empirik tushunish mahsulidir, deb ta’kidlagan edi. Metafora – bu tilda mavjud bo‘lgan so‘z yoki iborani avvalgi ma’noning bir qismini berish uchun tushunilgan obyektga murojaat qilish uchun ishlatishdir.

XVIII asrda metaforaning an’anaviy ta’rifini beradi (o‘xshashlik asosida ma’no ko‘chishi). M.V.Lomonosov nafaqat metafora tasnifini, balki bu tropni nutqda ishlatish qoidalarini ham ishlab chiqdi. Rus tilshunosligida metafora sistemali ravishda faqat XX asrdagina o‘rganila boshlandi. A.A.Potebnya metafora nazariyasini chuqurlashtirdi. Metafora, sintaktik va semantik tasnifning shakllanishi va mexanizmlarini ishlab chiqdi. XIX asrning oxirida N.M.Krushevskiy metaforaning assosiativ tabiati haqida yozib, uni psixologik hodisalarga qaratdi.

XX asr – metafora ta’limotining rivojlangan davri bo‘ldi. Olimlarning qarashlari mazkur lisoniy hodisaning estetik salohiyatini o‘rganishdan uning kognitiv va pragmatik vazifalariga o‘tadi. A.Richard, M.Blek, S.Pepper va Ye.Kormak kabi tadqiqotchilar metafora shakllanishi mexanizmini psixolingvistika nuqtai nazaridan ta’riflaydilar va asosiy metaforalarni aniqlaydilar.

XX asr rus tilshunosligida metaforani o‘rganish uning badiiy tildagi semantik salohiyatini o‘rganishga qaratiladi. V.V.Vinogradov, G.O.Vinokur asarlarida poetik nutqda faoliyat ko‘rsatmaydigan bunday lingvistik hodisa mavjud emasligi haqida fikr yuritiladi. Olimlar metaforizatsiya turli semantik sohalarining kesishuviga asoslangan semantik transformatsiyalar jarayonidir, degan xulosaga keladilar.

XX ning ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari – metaforizatsiya mexanizmlari haqida kognitiv va konseptual gipotezalarning faol tuzilishi davri bo‘ldi.

Ushbu davrning ichki metaforologiyasida N.D.Arutyunova tadqiqotlari ajralib turadi.

Uning fikriga ko‘ra, til antropomorfikdir va shuning uchun inson til hodisalarini tahlil qilishda mos yozuvlar nuqtasiga aylanadi. N.D.Arutyunova metaforalarning batafsil funksional tasnifini beradi, bunday til birliklarining “qat’iylilik” darajasiga e’tibor qaratadi.

G.N.Sklyarevskaya, asosan, metaforizatsiya jarayonida ishtirok etadigan bir qator semantik maydonlarni aniqlaydi, ularning uchtasi inson bilan bog‘liqdir.

Shunday qilib, metaforologiya taraqqiyotining hozirgi bosqichida lingvistik tadqiqot markazi shaxs, uning tili, mentaliteti va psixologiyasi ekanligini ko‘ramiz.

Metafora vazifasini bajaradigan eng qiziqarli kontekstlardan biri she’rdir. Poetik tilning o‘ziga xosligi shundaki, u til birliklarining semantik salohiyatini aniq ochib beradi, shuning uchun dunyoning poetik manzarasi mantiqan bir-biridan farq qiladi. Bu yerda metafora dunyoni tushunish va qayta tiklash uchun vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, til vositalari nutqiy vaziyatlarda o‘zining imkoniyatini to‘la namoyon qila oladi. Badiiy matnlar pragmatik aspektda o‘rganilganda mualliflar metaforalardan naqadar samarali foydalanilgani ma’lum bo‘ladi, tahlil uchun tanlab olingan nasriy matnlar tahlili til va uning birliklari avvalo, ijtimoiy hodisa sifatida pragmatik tadqiq etilishi lozim. Biroq keyingi yillarda olib borilgan aksariyat tadqiqotlar kognitiv-pragmatik yoki stilistik ahamiyat kasb etadi. Nasriy matnlardagi metaforalarning kognitiv xususiyatlari o‘zbek tili va adabiyotini yangi badiiy tasviriy vositalar bilan boyitganini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия. — М.: Прогресс, 1987. -С. 126-170.
2. Isajon Sulton. “Genetik”, roman va hikoyalar. “Yangi asr avlodi” nashriyoti, Toshkent, 2018. – 2-bet
3. Isajon Sulton. “Boqiy darbadar” romani, (Ibtido birinchi qism) “Sharq yulduzi” jurnali, 2010-yil, 6-son. 1-bet.
4. Ruziyeva.N.S. Nasriy asarlardagi metaforaning lisoniy tadqiqiga doir (Isajon Sulton romanlari misolida) // “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” xalqaro ilmiy-metodik jurnal.Buxoro. 2022/№6.2.Maxsus son 97-bet <https://interscience.uz>
5. www.ziyouz.com